

Mi a költői motívum?

Kezdetben volt az irodalom, aztán jöttek az irodalomtörténészek, kritikusok, az irodalomról alkotott fogalmak.

D. H. LAWRENCE

I. Kérdések

Vajon igaz-e az, hogy valamely költőnek nem csupán egyetlen verse, de még egy versrészecskéje is magában hordozhatja, magába sűrítetheti költészete lényeges, karakterisztikus vonásait? Általánosan elfogadottnak tekinthető az, hogy különösen kiváló szerzők kimagasló művei reprezentatívak, sokszor egész életművet, sőt az életmű korszakos jelentőségét is képviselhetik. Annymra, hogy amiként Homérosz *Iliászáról* és *Odüsszeiájáról*, Goethe *Faustjáról*, Dante *Isteni Színjátékáról* beszélünk, úgy néha külön említés nélkül is, csupán a szerző nevére hivatkozva, gyakorlatilag az *Iliász* és *Odüsszeia* Homéroszára, a *Faust* Goethéjére, az *Isteni Színjáték* Dantéjára gondolunk.

Egy-egy mű tehát sűrítetheti egy-egy életmű javát, s minél jobban sikerült műről, minél jelentékenyebb oeuvre-ről van szó, annál inkább. De vajon elmondható-e ez a műalkotásnál kisebb műegységekről? Vajon lehetséges-e az, hogy — ismét első-sorban kiemelkedő alkotókra, művekre gondolva — sokszor csupán egy-egy jellegzetes sor, egyéni nyelvi fordulat, sőt: esetleg egyetlen sajtóságság szóhasználat alapján felismerjük szerzőjét? Csupán egy-egy motívum felbukkanása, szerepeltetésének módja elég ahhoz, hogy éppen az érintsen meg bennünket, ami az alkotóban a leginkább utánozhatatlannak, egyszerűnek tekinthető?

A kérdésfeltevések nyilvánvalóan szónokiak. Már címünk, témaválasztásunk is elárulhatja, hogy bizonyos jelentőséget tulajdonítunk a jelzett feltevéseknek. S a továbbiakban éppen elgondolásunk alapjait próbáljuk fölvezetni.

II. Hipotézisek

Nemcsak a fizikában, biológiában, hanem a nyelvészetben is megtanultuk nagybecsülni a mikroszkopikus vizsgálatokat. Történelmünk, létünk alakulása szorosan összefügg az atomfizika, a részecskefizika kutatóinak munkájával. De vajon milyen jelentőséget tulajdoníthatunk a mikrofilológiának?

Gondolatmenetünk elindításakor a természettudományok példatárához folyamodunk segítségért, mivel nem rendelkezünk verseket vizsgáló, valóságos mikroszkópokkal. A költészet mikrovizsgálatánál fokozottan támaszkodunk képzelő-erőnkre, tapasztalataink felnagyítására. Néhány — főként a biológiából vett — egyszerű párhuzammal talán sikerül szemléletesebbé tennünk azokat a poétikai jelenségeket, amelyek közvetlenül nem érzékelhetők.

Természetesnek tartjuk, hogy egy apró magban megvan, benne rejlik a lehetséges, leendő — esetleg hatalmas, terebélyes — növény mint lehetőség. Búzaszemben a kalász, makkban a tölgyfa. Benne rejlik, mint kicsiny tárgyban, mint egy szabad szemmel jól látható jelenségben a szabad szemmel nem látható — legfeljebb lassított filmfelvételekkel láthatóvá tehető —, nem tárgyyszerű növekedési folyamat. Ugyanezt elmondhatjuk az emberi fejlődés esetében is. Minden pályásban, de már a magzatban is egy-egy lehetséges, leendő felnőtt rejtőzik. De: nem egyszerűen csak „egy leendő felnőtt” rejtőzik az embrióban, hanem egyrészt ott feszül a kockázat: felnő-e valóban, vagy pedig csecsemőhalandóság, avagy még előbb, abortusz áldozata lesz-e? Másrészt ott feszül a másik kockázat is — nem kisebb az előbbinél —: *milyen* felnőtt rejlik a magzatban, s már előbb a sejtek találkozásában, a megtermékenyülésben? Elvileg átlagember, nagy tehetség, zseni éppúgy lehet, mint rablógylkos. Ez a magban, magzatban lappangó lehetőség te-

hát, lényegét keresve, *alternatív* oldalával fordul felénk. Hiszen nyilvánvalóan nem mindegy az, hogy élni vagy elpusztulni fog-e ez a leendő ember. De ugyanakkor, társadalmi szempontból különösen, ennek az életnek vagy halálnak az értéke kegyetlenül függvénye annak, hogy idióta vagy egészséges ember, zseni vagy gazember jön-e világra.

Ezek után jöhet csak a következő kérdés: mitől függ a megvalósulás minősége? Hiszen az életképesség és az életre méltó képesség nem független egymástól.

Vajon ez a leendő minőség is benne rejlik a magban, a magzatban — a génben? Ez már nemcsak bizonyos természetudományok izgalmas alapkérdése, hanem a társadalomtudományok több ágazatáé is. Ez foglalkoztatja a genetikát, a génszabványt, de a pedagógiát, pszichológiát, szociológiát is. A felsorolás maga már jelezheti a válaszkeresés körvonalait. Azt, hogy bizonyos fokig valóban benne rejtezik a leendő minőség a magban, a magzatban. De csupán bizonyos fokig. Mert ezeknél a megszületéskor már adottak tekinthető örökségeknél, tulajdonságoknál, hajlamoknál nem kisebb szerep a környezet hatása, az emberi kibontakozás, a testi-szellemi fejlődés változó, segítő vagy hátráltató feltételeisorozata. Az öröklött képességeknél nem jelentéktelenebbek a *szerezett* szokások, jellemvonások.

Példáink nyomán tehát azt emelnénk ki, hogy a mag, az emberi magzat:

1. Olyan „tárgy”, amely egyben sűrített *folyamat*, speciális mozgásforma.

2. *Folyamatként*, speciális mozgásformaként tehát egy bizonyos, egyszeri „*nővekedési terv*” foglalat.

3. Tárgyi, illetve latens folyamati, sűrített mozgásformái mivoltában pedig bizonyos fokig *minőség* hordozója.

4. Ez a minőség *alternatív* módon rejlik benne, vagyis további alakulása, fejlődése többféle módon is történhet. Többféle módon — esetleg homlokegyenest ellenkezően is — elképzelhető.

5. A kibontakozás már nagymértékben függ a *környezettől*, az *életfeltételek* kedvező vagy kedvezőtlen alakulásától. Növény esetében szinte csupán ettől. Az ember fejlődésében viszont a körülményeken kívül és túl nem kis szerepet játszik az, hogy milyen módon reagál körülményei alakulására.

6. Jelentékeny tényezőként fog számba jönni az, hogy az ember *passzívan*, *viaszként* formálódik-e az őt érő hatások nyomán, avagy *aktívan*, ő maga is visszahat környezetére.

7. Ez a fajta állásfoglalás tükröződik például az *öröklött*, illetve *szerezett* tulajdonságok arányainak, hangsúlyainak alakulásában. Voltaképpen a határozott jellem hiányában vagy meglétében, annak gyengességében vagy erőteljességében.

3. Végül — mind a növény, mind a homo sapiens esetében — már maga a megtermékenyülés, a mag, a magzat egy hosszú fejlődési folyamat *eredménye*; s ugyanakkor e fejlődés folytatódásának új *kiindulópontja* is. Tehát magába sűríti *előzményeit*, múltját, illetve *lehetséges jövőjét*, annak többféle esélyét.

Mindez miként függ össze témánkkal? Mindezek miként vonatkoztathatók a műalkotásra, versre, illetve a mű, a vers kisebb egységeire, például a költői motívumra?

III. Mi a költői motívum?

Miért választottuk éppen a *motívum* kifejezést a mű, a vers sok más lehetséges kisebb egységeinek elnevezései közül? (Ilyen lehetne például a „költői szó” avagy a „kulcsszó”, a „költői kép”, metafora, embléma, szimbólum.) Hiszen igaz, hogy ezt a megjelölést gyakran előszeretettel alkalmazza a költészettel foglalkozó szakirodalom, és nemritkán találkozhatunk az elnevezéssel a képzőművészeti, zenei tanulmányokban, a pszichológia, pedagógia szakterületein is, s ezzel még nem is teljes a felsorolásunk. Azaz a *motívum* kifejezéshez tapadó jelentések joggal látszhatnak túlságosan is széles körűnek, szerteágazónak, s ez a tény terminus technicusként való felfogása ellen szól. Vajon lehetséges-e egyáltalán alapfogalomként tisztáznunk, definíció formájában körülhatárolnunk ezt a jelentésárnyalatokban gazdag szót?

Ha visszalapozunk a kifejezés eredetéhez, egyszerűbbé válik a feladat. A *motívum* a latin „*moveo*” igéből származik, alapjelentéseinek dús változataiból csak néhányat emelünk ki: '(meg)mozgat; (meg)ráz; felkavar (tengert, épét)', 'penget (lantot); ver (dobot)' stb. A „*movetur*” vagy „*se movet*” pedig: pantomimikusan táncol; a „*membra ad certos modos moveo*” pedig: meghatározott dallamra táncol. Azaz minden esetben egyfajta, valamennyi érzékszervet, testet-lelket mozgató, aktivizáló emberi-művészi tevékenység megjelölésével kapcsolódik össze. A latin szótári meghatározásokat azért érdemes hosszasan megidézni, mert

szinte már előlegezik az egyéb szakszótárak, lexikonok, enciklopédiák definícióinak mozzanatait. Pontosabban azokra a mozzanatokra hívják fel a figyelmet, amelyek a különböző meghatározásokban közösek, sőt lényegükben azonosak.

Ez az alapjelentés részben meg is magyarázza azt, hogy amikor *költői motívum*ról beszélünk, akkor is elsősorban olyan sajátosságokra kívánunk utalni, amelyek nemcsak a költészetet, hanem általában a művészetet, sőt magát az emberi kreativitást jellemzik.

Vajon nem ellentmondás ez? Lehetséges-e specifikus definíciót kialakítani oly módon, hogy éppen a nem specifikus, az általános vonásokat hangsúlyozzuk? A továbbiakban, a kifejtés során igyekezzünk feloldani ezt a látszólagos paradoxont.

A *motívum* szó valamennyifajta értelmezése, gyakorlati alkalmazása kapcsolódik az eredeti latin ige '(meg)mozdul', '(meg)mozgat' alapjelentéseihez. A költői motívumot éppen azért is látjuk a maggal, a magzattal párhuzamba állíthatónak, mert úgy véljük, hogy hozzájuk hasonlóan:

1. Csupán megjelenési formája *tárgyi*, tárgyias; lényege, s már nyelvi lényege szerint is *mozgás, folyamat*. Olyan „tárgy”, olyan nyelvi tény, amely speciális mozgást, speciális folyamatot hordoz magában.

Vagyis a költői motívum olyan műelem (verselem), amely már megjelenését tekintve is többarcú. Testet ölthet egy bizonyos szó formájában, de jelentkezhet költői, mitológiai *alakként*, *szereplőként* is. Felbukkanhat több, költőileg megalkotott tárgy vagy figura bizonyos, jellegzetes alapszituációjaként, avagy egy szókapcsolat, netalán egy vagy több költői mondat alakjában is.

Azaz mind *tárgyi*, mind *folyamatbeli* mivoltában többarcú.

a) A *költői motívum mint tárgy*, illetve mint nyelvi jel lehet tehát egyetlen szó, avagy két, esetleg több szó különbözőfajta kapcsolata; de jelenthet költői mondatot, mondatokat, sőt több összefüggő költői mondat együttesét, egy életművön átnyúló kapcsolatát is. Már tárgyi, nyelvi mivoltában is rejtett mozgásról árulkodik. Hiszen nemcsak „valami”, hanem ugyanakkor mindig viszony, kapcsolat is. Nem annyira alakítani, mint inkább jelentéstani síkon ragadható csak meg, nyelvi alakulatként is. Nem annyira a nyelvészet, irodalom szűkebb területeire, mint inkább a tágabb, interdiszciplináris határvonalakra utal, például a nyelvészet és a pszichológia érintkezési sávjaira, a képzetkapcsolódások közgeire.

b) A *költői motívum mint folyamat*, ha lehet, még gazdagabb vonatkozási rendszereket sűrít magába. Így e téren csupán kivonatokra, jelzésekre szorítkozhatunk.

A „moveo” ige 'megmozdulás, megmozdítás' jelentése már felhívhatja a figyelmet arra, hogy itt egy jellegzetesen kezdő igeről van szó, amely egyszerre cselekvő és szenvedő árnyalatú is. Önmagára és környezetére ható. S a belőle képzett és képezhető változatok, főnévi, igenévi alakok is mind rendelkeznek ezekkel az alapvető tulajdonságokkal. (Vö. motívál, motíválás, motíválható, motíváló, motívált stb.) Valamennyi nyelvi alakzat pszichológiai, antropológiai (filogenetikai és ontogenetikai) tartalmakkal telített. Azaz:

2. a költői motívum, mint a mag vagy a magzat, egy bizonyos egyéni „növekedési terv” foglalatja, amely egyben több lehet pusztán egyéni, egyszeri mivoltánál, egy nagyobb szerves egész szerves alkotóeleme.

A konkrét költői példa lehet talán leginkább szemléletes. Egyetlen konkrét vers konkrét költői motívuma például egyrészt egy bizonyos, egyéni költői út, érlelődés lenyomata, jele. Vajda Jánosnál például megfigyelhetjük egy sajátos végítéletlátomás felbukkanását mint egyéni költői motívumot. S ha figyelemmel kísérjük ennek a kiemelt motívumnak a jelentkezését ifjúkori verseiben, majd későbbi változatokban, akkor felfedezhetjük már a korai variációkban is a leendő egyéni árnyalat még petőfis, önállótlan formájú jeleit (l. *Őrült költő*, 1847; *A honárulókhoz*, 1848 stb.). Másrészt a későbbi, érett alkotások hasonló költői motívumában felismerhetjük az ifjúkori mintával közös, jellegzetes vonásokat (l. *Alfréd regénye*, 1875; *Sodoma*, 1887).

Azaz most már a költői motívum sajátosságaira figyelve, úgy véljük, hogy bizonyos motívumok felbukkanása, ismétlődése egyéni, jellegzetes jegyei a *költői eredetiség* jelentkezésének, majd kibontakozásának lehet útjelzője.

3. Így a költői motívum speciális költői *minőség* hordozója, egyéni érlelődési folyamat sűrítménnye.

4. Miként jelentkezik a költői motívumban a vázolt *alternatív* jelleg? Oly módon, hogy például Vajda megidézett végítélet-motívumának korai jelentkezése még nyitva hagyja azt a lényeges kérdést, hogy például ez a kép megreked-e a dilettáns nagyotmondás szintjén, vagy pedig egy új költői minőség születésének vagyunk tanúi; a költői motívum jelentése eredeti árnyalatokkal gazdagodik-e, avagy jelentéktelenné halványul. A kései, érett verseknél is fennáll az alternatíva:

a költői motívum előfordulása az adott életművön belül a „legremekbeszabottabb” megjelenést példázza-e, avagy még csak előlegezi azt a művet, verset, amelyben még tovább gazdagodik, még eredetibb módon nyilvánul meg a motívum egyedi kifejező ereje.

5. A költői motívumban rejlő alternatívák, lehetőségek kibontakozása (vagy elsorvadása) — mint a magnál, magzatrál — függ a környezettől, a *speciális életfeltételek* alakulásától.

Ugyancsak speciális jelenség, hogy egyénenként is elég nehéz meghatározni, milyen körülmények, feltételek bizonyulnak igazán kedvezőknek, illetve kedvezőtleneknek. Megeshet, hogy maga az alkotó, a költő sem tudja körülhatárolni a számára legkedvezőbb avagy legkedvezőtlenebb alkotási feltételeket. Ugyanakkor az emberileg legkedvezőtlenebb körülménysorozat (akár tragédia) bizonyulhat költőileg rendkívül termékenyítőnek, tehát voltaképpen kedvezőnek. (Bizarr példaként szolgálhat Dosztojevskij halálraitelése, akasztófa alá állítása, száműzetése; majd mindezek nyomán a *Feljegyzések a holtak házából* megszületése.)

6. A költői motívumnál különös jelentőséget nyer az, hogy mennyire *aktívan* (avagy *passzívan*) viszonyul a poeta környezetéhez, életfeltételeihez — költőként. S nyilvánvalóan nem annyira az emberi, az életrajzban felrajzolható környezetről van szó, mint inkább arról, amelyet az életrajzi háttér, feltételsorozat csupán elősegíthet avagy hátráltathat: a költői szöveg, a sajátos poétikai nyelv, a speciális költői anyag alakításáról. Alapfokon: a „nyers”-anyag költőivé alakításáról.

A költészet, a versírás, már önmagában is, emberileg aktív viszonyulást jelez, de ez az aktivitás lehet álkivitalitás is. S hogy valódi vagy hamis tevékenység-e, arról éppen a szöveg s ezen belül — cseppben a tenger — maga a költői motívum is hírt ad.

7. A költői motívumban így — mint a vers speciális metszetében — kitűnően tükröződik a *speciális költői* értelmű „öröklött” és „szerzett” tulajdonságok alakulása. Körülbelül megfelel ez az egyetemes lírai hagyomány átvételének (utánérzésnek stb.), illetve az eredetiség, a formateremtés megjelölésének (Mukařovský foglalkozik bővebben ezzel a kérdéssel). A motívum egyedi (vagy egyediséget nélkülöző) megjelenése mércéje lehet annak, hogy létrejön-e egy-egy versírónál határozott, markánsan megragadható költői jellem, avagy csupán halványan rajzolódik ki, netalán teljesen hiányzik. (Ez utóbbi esetben az is kérdésessé válik: vajon költő-e egyáltalán a versíró, avagy egyszerűen verselgető magánember?)

8. A költői motívumról is elmondható az, ami a magról, magzatról, illetve homo sapiensről: hosszú, történeti fejlődés *eredménye*. Csaknem minden motívumnak van előtörténete. (Ennek speciális megjelenéseként szemlélhető a jungi értelmű archetípus vagy a mítoszok.) Ugyanakkor új *kiindulópontot* is képviselhet, hiszen egy-egy eredeti, kiemelkedő költő bizonyos tradicionális motívumot úgy változtathat meg, hogy az ő utódai már az általa alkalmazott, módosított motívumot fogják nyersanyagként tekinteni. (E jelenség sajátos változataként fogható fel a belső idézés is, akár olyan mértékben, ahogy például T. S. Eliot a *The Waste Land*-ben vagy Szilágyi Domokos a *Haláltánc-szvit*-ben alkalmazza.)

9. A költői motívum *conditio sine qua non*-jához tartozik a *speciális ismétlődés*, ennek különböző fajtái (egy életművön belül, irodalomtörténetileg stb.).

Mindehhez hozzátehetjük — igen erős leegyszerűsítéssel —, hogy a növény, az ember egyedi és törzsi fejlődéséhez is hasonlíthatjuk a költői motívum egyéni módosulásainak útját, illetve ennek az irodalomtörténeti egészbe, egyben az egyetemes kultúrkinccsek közé illeszkedését.

A költői motívum tehát — felfogásunk értelmében — olyan ismétlődő, nyelviileg is megragadható jelentésegység, amely tárgy és folyamat; minőség hordozója, egyben az alternatív jelleg felbukkanása; speciális reagálás jele poétikai létfeltételek speciális alakulása és alakítása során; egy passzív pozíció aktivizálásának megragadható mozzanata; „öröklött” jegyek, hagyományos költői kifejezőmódok egyéni alakítása; egyetemes és egyéni előtörténet üledéke, azaz a további történeti alakulás egyik lehetséges új kiindulópontja. Olyan egyéni jegyek hordozója, amelyek egyszeri mivoltukkal hozzájárulhatnak az egyetemes motívumkinccs gyarapításához.